

Regjistrimet më të hershme në folklorin muzikor shqiptar (ca. 1650)

Prof. dr. Bardhyl Demiraj

Abstrakt

Objekt i këtij punimi janë tri këngë folklorike shqip si pjesë e trashëgimisë në dorëshkrim të muzikologut 'Alī Ufkī (1610 - 1677 ?), të cilat i qëmtoi para do kohësh si të padeshifrueshme studiuesja e artit muzikor oriental Judith Haug, edhe pse për ndonjë syresh ishte më se e bindur se duhej të ishte shqip, meqë emërtohej si i tillë (: <ARNAVIT. TURKI.>). Synimi i punimit tonë është sa i thjeshtë aq edhe domethënës. Është pikërisht përpunimi filologjik dhe botimi kritik i materialit gjubësor shqip që përcolli natyrshëm kërshtëria e saj me u përditësuar doemos me përmbajtjen e tyre. Dhe rezultati i këtij reaksioni zinxhir është po aq fatlum: trashëgimisë së kulturës shqiptare i shtohen tash do përmendore të reja me vlerë disafishe, meqë: a) kemi të bëjmë me regjistrimet deri sot me të hershme në folklorin muzikor shqiptar – aty rreth vitit 1650 (!) dhe b) tri këngë i përcjellim me tekstin shqip dhe me notacionin muzikor përkatës.

1. Fjalë hyrëse

Shkrepimë fatlume në qiell të kthjellët: kështu e perifrazuam dikur ngazëllimin tonë me do tekste këngësh e frazash në dorëshkrim, të cilat nuk kishte arritur t'i zbërthente

studiuesja muzikologe Judith Haug, edhe pse për ndonjë syresh ishte më se e bindur se duhej të ishte shqip, meqë emërtohej si i tillë (<ARNAVIT. TURKI.>), ndërsa për do të tjera dikush ishte shprehur nëpër dhëmbë se mos kushedi i afroheshin disi

shqipës. Fatmirësisht edhe këto ishin shqip.¹ Veçse atë çka nuk ishte ende në gjendje të përsiaste kjo njohëse e thelluar në historinë e artit muzikor oriental, ishte bash ai reaksion zinxhir që do të përcillte natyrshëm kërshtëria e saj fanmirë me u përditësuar doemos me përmbajtjen e tyre. Dhe rezultati është po aq fatlum: trashëgimisë së kulturës shqiptare i shtohen tash do përmendore të reja me vlerë disafishe, meqë kemi të bëjmë jo thjesht dhe vetëm me regjistrimet deri sot më të hershme

1. Korrespondencë (via *e-mail*) me të dhënat elektronike përkatëse më dt. 5 prill 2016.

në folklorin muzikor shqiptar - aty rreth vitit 1650 (!) -, por plot tri sosh i përcjellim qoftë si tekste këngësh shqip, ashtu edhe me notacionin muzikor përkatës. Në këtë mënyrë, nuk ekzagjerojmë aspak, nëse u shtojmë njëherësh këtyre fjalëve hyrëse dëshirën tonë sa të mirë aq edhe realiste për ta përjetuar dikur gjithkush ndër ne atë ditë, kur këto këngë të hershme të debutojnë në skenën e muzikës sonë folklorike.

Asgjëmangut, synimi i shkrimit tonë mëton të ndihmojë në mënyrë sado anësore edhe në këtë pikë, ani pse ka të bëjë më fort me hetimin dhe përpunimin filologjik e së fundi me edicionin kritik të tekstit të këtyre këngëve, duke bërë të mundur e saktësuar kështu edhe vendin e tyre në historinë e larmishme të kulturës së shkrimit shqip përgjatë shek. XVII. Sigurisht që kjo punë e mirëfilltë filologjike parakupton së pari qëmtimin e detajuar të kuadrit paratekstual, ndër të tjera: a) njohja me autorin, në rastin tonë me regjistruesin e tyre; b) përshkrimi sado i thukët i mjedisit historik e social-kulturor, në të cilin ai jetonte, si edhe c) përditësimi me kushtet a rrethanat që e nxitën atë në ndërmarrje të kësaj natyre. Për fatin tonë të dytë, që vjen me thënë: po aq fatlum, këtë punë paraprake e ka përcjellë në kohë dhe ndërkohë në mënyrë thuajse shteruese zbuluesja *de jure* e këtyre teksteve, Judith Haug dora vetë, në disa studime të

thelluara, ku është marrë në mënyrë intensive qoftë me prurjet në varg të ‘Alī Ufkī-ut në kulturën osmane të shek. XVII, ashtu edhe me literaturën shkencore, të botuar deri sot për të dhe veprën e tij në dorëshkrim.² Kështu që nuk na mbetet gjë tjetër, veçse të kompilojmë thukët për lexuesin sqimatar të “Zanit [tonë] të Naltë” këto përshkrime të saj.

2. ‘Alī Ufkī dhe prurjet e tij në kulturën osmane të shek. XVII

2.1. Jeta dhe karriera profesionale

Emri i tij i parë ishte Wojciech Bobowski (= i latinizuar <Albertus Bobovius>), si pinjoll i një familjeje fisnike me origjinë polake, i cili lindi aty rreth vitit 1610 në Lwow (Lemberg: sot në territorin e Ukrainës). Mendohet të ishte duke studiuar dikur muzikë në atdheun e vet të parë deri aty nga mosha 20 vjeç, shi kur u zu rob prej tatarëve

2. Khs. ndër të tjera: *Der Genfer Psalter in den Niederlanden, Deutschland, England und dem osmanischen Reich (16.-18. Jahrhundert)*. Tutzing 2010 (= Tübinger Beiträge zur Musikwissenschaft 30). Shkruesi i këtyre radhëve falënderon përzemërsisht me këtë rast autoren, e cila i vuri në dispozicion edhe studimet e saj, ende në shtyp: Representations of uşul in ‘Alī Ufukī’s Manuscripts, në: Zeynep Helvacı & Ralf Martin Jäger (bot.), Rhythmic Cycles and Structures in the Art Music of the Middle East (in print); Being more than the sum of one’s parts: Acculturation and biculturalism in the life and works of Alī Ufukī, in: *Proceedings of the 21st CIEPO Symposium* (in print).

të tmerrshëm të Krimesë, në mos vetë osmanëve gjatë rrethimit të Kameniec-it (Poloni) dhe u transportua si i tillë në Stamboll, në oborrit e Sulltan Murad-it IV. Aty i bënë vend sigurisht në suitën e çunave të oborrit (: *ıçoğlanlar*), shërbyes këta meshkuj e pa të drejta qytetare, të cilët merrnin formimin përkatës në sarajet e Sulltanit e që ishin në zanafillë kryesisht të besimit të krishterë. Dikur Alberti erdhi e na u konvertua, ashtu siç edhe pritej, në fenë islame. Andaj mori edhe emrin: ‘Alī (= shq. Ali).

Menjëherë ranë në sy në oborr aftësitë e tija në njohjen e gjuhëve të huaja e sidomos talenti i tij i (pa) zakonshëm në fushën e muzikës, andaj edhe u orientua qysh në fillim të studionte (këngë dhe psallter) në shkollën e muzikës së pallatit (: *meşkhāne*), ku u dallua menjëherë si nxënës i shkëlqyer, madje ngadhënjeu po aq shpejt edhe ofiqin *Şantūri* ‘Alī Bey. Mbiemri Ufkī (= alternativ Ufukī), me të cilin njihet më shumë, është sajuar pas gjase prej atij vetë, meqë e përdorte rregullisht kur vjershëronte. Burimet dokumentare parapëlqejnë gjithsesi më fort emrin zyrtar ‘Alī Bey. Si i tillë ai fitoi shpejt respekt dhe nderim të veçantë te kolegët dhe eprorët e vet, të cilët i caktuan pozicionin e mbikëqyrësit dhe mësuesit të çunave muzikantë të oborrit (: *erbaşı*). Aty rreth vitit 1650 u shpall - siç pritej - shtetas i lirë i perandorisë, pasi kishte shërbyer për

20 vjet rresht në oborrit e sulltanit, duke u akulturuar plotësisht si pinjoll i bindur i perandorisë dhe njëherësh i kulturës orientale.

Faza e tretë dhe e fundit e jetës së tij nuk njihet në detaj. Aty rreth vitit 1650 mendohet të ketë pasë filluar si karrierë të dytë atë të përkthyesit për ambasadorin anglez pranë Portës së Lartë. Në të njëjtën kohë mori edhe detyra përkthimi prej kancelarisë së oborrit të sulltanit, madje me fermanin e dt. 12 të muajit Şaban më 1079 (= 5 janar 1669) u emërua edhe si përkthyes zyrtar në atë kancelari, ku bëri karrierë deri në rangun e përkthyesit të dytë të *Divân-it* e duke veshur kështu një pozicion relativisht të lartë në oborr. Me të fituar këtë status, pati mundësi të zhvillonte kontakte të shumta me vizitorë, kronikanë, hulumtues, artdashës, tregtarë, misionarë dhe diplomatë evropianë. Por jo vetëm kaq: për më tepër ai u shërbeu shumëve syresh edhe si mësues i gjuhës turke. E bash prej sosh, çoku na shfaqet atëbotë edhe ndonjë fjalë a thashetheme ligaçe, se gjoja Aliut tonë sikur ia paskësh pasur ënda “t’ia mbathte me të katra” dikur drejt Perëndimit (pas gjase në Londër) e aty të rikonvertohej si i krishterë.

Këto historiza pa bukë sikur i vijnë përshtat fundit të tij gjithsesi i trishtë, meqë Aliut i paskan dhënë duart prej oborrit, pas gjase, për punë konsumi të paepur alkooli. Por jo vetëm kaq, sepse duhet të ketë nisur

jetë të mirëfilltë bashkëshortore në një moshë paksa të thyer, aty rreth vitit 1671, edhe kjo një punë që me sa duket nuk i solli aspak fat: mbylli sytë për të fundit herë pas do motesh në rrethana krejt të panjohura, ndërmjet viteve 1672-1679, edhe pse më i besueshëm tingëllon të ketë qenë viti 1677.

2.2. Trashëgimia në dorëshkrim

Aliu filloi të hidhte në letër shënimet e veta muzikore rreth vitit 1650, pra në prag ose menjëherë pas ngadhënjimit të statusit të ri si shtetas i lirë në perandorinë osmane. Bëhet fjalë në rastin tonë për një tip almanaku me shënime të konsiderueshme të kësaj natyre, ku përfshihen jo më kot edhe ditarë të ndryshëm udhëtimi, udhëzime e receta të shumta ilaçesh popullore, sindëkur edhe shënime të tjera, p.sh. vjersha të veta e të autorëve të ndryshëm në një numër të madh gjuhësh. Ky vëllim në dorëshkrim me titull “Përmbledhje me vjersha dhe këngë“ (: *Şiir ve şarkı mecmû‘ası*), i depozituar në Bibliothèque Nationale të Parisit është përgatitur ndërkohë për shtyp prej muzikologes Judith Haug dhe pret të shohë dita me ditë dritën e botimit.³

Aliu përgatiti më vonë në dorëshkrim, por në formë thujse

3. Judith I. Haug: Ottoman and European Music in ‘Alî Ufuķî’s Compendium, Ms. F-Pbn Turc 292: analysis, interpretation, cultural context (c. 1650), Volume 2: Edition (April 5, 2016).

të përfunduar një përmbledhje muzikore që përmban vetëm notacione, të cilën e titulloi “Përmbledhje tërësore e muzikës instrumentale dhe vokale” (: *Hāzā Mecmū‘a-yl Sāz ü Söz*).⁴ Të dyja vëllimet përfunduan dikur në Perëndim, pas gjithë gjasash menjëherë pas vdekjes së autorit: i pari në Paris dhe i dyti në Londër.⁵ Në këtë mënyrë, edhe ndikimi i tyre i mundshëm në praktikën muzikore osmane të kohës do vështruar me lupën e historianit si tejet modest, në mos aspak gjurmëlënës. Padyshim, këto përmbledhje të pasura me forma dhe stile të ndryshme muzikore janë dhe mbeten burimi më i hershëm i muzikës osmane - i regjistruar me notacionin përkatës - e për këtë arsye ruajnë sot vlera të pallogaritshme sa i përket praktikës muzikore të kësaj kulture në shek. XVII, e cila rezultoi të jetë fiksuar si e tillë në letër vetëm te ky autor, duke zbatuar me këtë rast shi praktikën perëndimore të shkrimit me nota muzikore.⁶

4. Sipas Haug (2010) *Mecmū‘a* është emërtimi tradicional për një përmbledhje këngësh me të dhënat kryesore për *makām* (modus, mënyra) dhe *uṣūl* (cikli ritmik).

5. Signaturat: Supplément Turc 292 dhe GB-Lbm Ms. Sloane 311418. Vëllimi i dytë përjetoi në Perëndim qysh atë shekull e në vazhdimësi disa botime me titullin latinisht *Tractatus de Turcarum Liturgia*. (Haug *vep. cit.*)

6. Sipas Haug (*vep. cit.*), para dhe pas shek. XVII shkolla muzikore orientale nuk praktikonte aspak fiksimin në letër të repertorit muzikor, pasi muzikantët i përmbaheshin me besnikëri traditës me përcjellje gojore brez pas brezi. Sipas saj,

3. Tekstet shqip në dorëshkrimet e ‘Alī Ufkī-ut

Mjafton t’i referohemi pikërisht kësaj veçorie të fundit në shënimet muzikore të ‘Alī Ufkī-ut me kuptuar siç duhet pikërisht atë vlerë të paçmueshme që mëtojnë në historiografinë e folklorit muzikor shqiptar të paktën ato këngë shqip, të regjistruara po prej tij qoftë me tekstin, ashtu edhe me notacionin muzikor përkatës. Krahas dy këngëve, të cilat, falë tekstit dhe përmbajtjes, lejohemi t’i klasifikojmë lehtë si këngë dashurie (: *erotica* – shih më poshtë T[ekstet] II / III), në almanakun e autorit ndeshim gjithashtu një përpjekje sado modeste për një përkthim vargëzimi muzikor me notacionin përkatës (: I). Së fundi vëmë re se, në këto dorëshkrime, ngjërojmë edhe ndonjë dialog shqip, sigurisht aspak joshës për sytë e veshët tanë, thënë saktë: kemi të bëjmë me sharje e fyerje të dhunshme në formën e kërcënimit të tjetrit në mexhllis, të cilat i takojnë si të tilla regjistrimit gjuhësor tejet vulgar në situata po aq vulgare të diskursit bastard (: *folklor i xji* – T IV). Sigurisht që shkruesi i këtyre radhëve nuk cilëson aspak si ngushëllues faktin, që tekste të kësaj natyre nuk shfaqin kurrfarë shmangieje në formë e përmbajtje, sa i përket situatave të ngjashme në mbarë hapësirën shqipfolëse/ ballkanike

vetëm në shek. XIX filloi të përvetësohej në këtë kulturë praktika europiane perëndimore me notacion muzikor.

në kohën tonë.⁷ Kështu që në këtë punim i kemi anashkaluar me vetëdije shprehje të kësaj natyre, duke mbajtur gjithsesi hapur opsionin e botimit dhe interpretimit të tyre në revista ndërkombëtare të specializuara në filologji dhe antropologji sociale.

Përpos këtyre katër teksteve nuk mësojmë dot diçka më shumë shqip në këtë almanak të vëllimshëm. Shpërndarja e tyre në së paku tri folje me distancë të konsiderueshme nga njëra-tjetra (fol. 33r/15a; 276r/122a; 350v/192b) lejon të përsiatet gjithsesi një mëdyshje e parë e më se e motivuar, se mos ndoshta informanti/rapsodi shqipfolës nuk ka qenë patjetër i njëjti person. Këtë mëdyshje sigurisht që nuk e kemi bërë objekt studimi në këtë punim, por, siç do të përpiqemi ta verifikojmë në një hulumtim të ardhshëm ballor, atë e tumir në njëfarë mënyre edhe praktika e ndryshme e aparatit grafik që ka përdorur ‘Alī Ufkī-u për të fiksuar grafikisht në letër

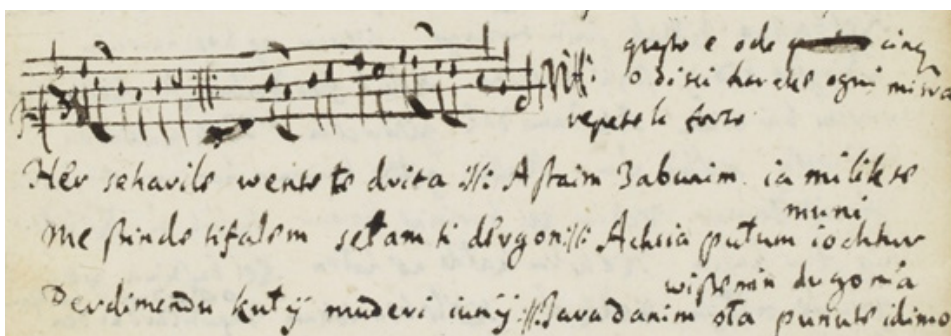
materialin gjuhësor gojor në njërin apo tjetrin tekst shqip, përkatësisht në një gjuhë, të cilën ai, pas gjase, nuk e ka njohur drejtpërsëdrejti.

Mjafton pak a shumë kumti i saktë i rrethanave paraprake, në mënyrë që të ndërmarrim tash si hap të parë riprodhimin diplomatik të këtyre teksteve shqip (§ 3.1.), përkatësisht aso pjesësh që rezultojnë të tilla në këtë almanak që trashëgojmë në dorëshkrim prej autorit tonë. Një hap i dytë është ai i përpunimit filologjik dhe i tejkshkrimit kritik të tekstit (§ 3.3), çka parakupton përditësimin me kodin alfabetik që ka zbatuar autori/regjistruesi në këtë rast, përkatësisht përshtatjen e tij me kodin alfabetik të shqipes standarde të kohës sonë (§ 3.2.)

3.1. Riprodhimi diplomatik i teksteve shqip

Kalojmë kështu natyrshëm në riprodhimin diplomatik (= shkronjë për shkronjë) të teksteve shqip ashtu siç na paraqiten ato më poshtë në faksimilet origjinale të dorëshkrimit në fjalë:

7. Khs.: Robert Elsie, Evliya Çelebi in Albania and adjacent regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid). Leiden, New York, Cologne 2000 (passim).

Teksti I (faksimile: fol. 33r/15a)

Studime

Her sheharile wente te drita ://:
[...]

Me ßinde tifalem; selam ti
dergon ://: [...]

Derdimendu kulij muderi iunij
://: [...]

(majtas)

Dilberî sute te zeiez Dilberî Sut
ete zeies ://:

O i naltî Hidarelez Oin altî
hidareles ://:

A to zemer plasû nato ://:

da ie llan na fenetano ://:

Ate poszto dehaneto ://:

B aka hiie perd uweto ://:

Kondona bilbil kondona ://:

Mora krahat exti ferit ://:

Ja bukura si d o weto ://:
(djathtas)

Uri ciel sekeriu indes hie

Naru wai te da ßu na ti Hie

Rana fialete bo teso hie

Poperhel mit meiuñ grane hie

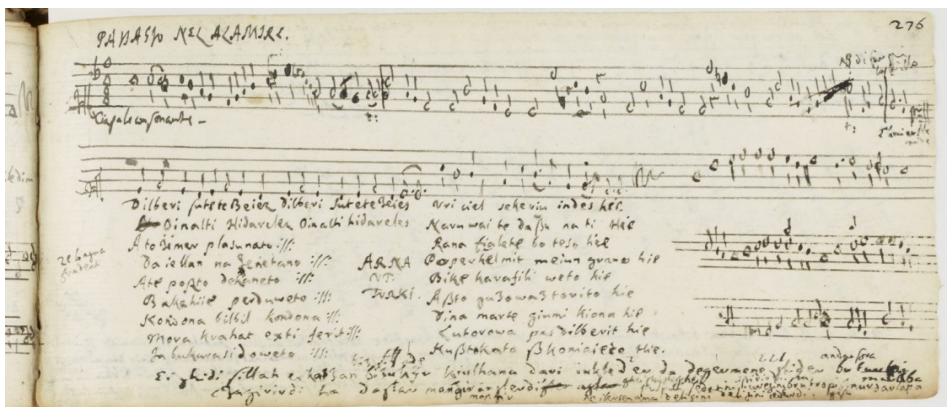
Bike karafili weto hie

Âßtô guzowaz torito hie

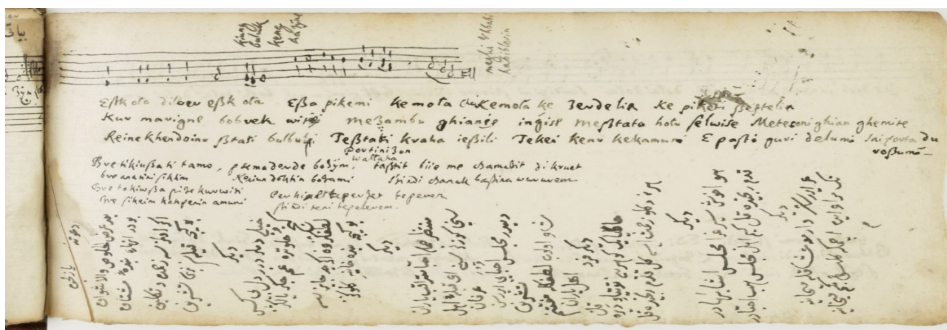
Dina marte giumi kiona hie

Lutorowa pas dilberit hie

Kußtokato ßkoni ai ete Hie

Teksti II (Faksimile: fol. 276r / 122a: <ARNAVUT. TURKI.>)

Tekstet III/IV (Faksimile: fol. 350b / 192b)

(Teksti III – lart)

Eβk ola dilber eβk ola | Eβa
pikemi ke mola | Cheikemola ke
zerdelia | ke piketi βeftelia.

Kur marigne bobrek wis[ej]ij
mezambu ghianje ingise meβtata holu
selwise Met[??]oni ghian ghemise.

Reine khendoinu βtati bulbulji
| Teβtati kraha ieβili | Tekei kenu
kekamuni | E pasti guri delumi
[Sumi] Sa i forta du | roβumi

(Teksti IV – poshtë)

Bre ti kiufa ti t amo, pse ma
derde bosijn, \portinizon/ taβtit
biie me czamczit di kruet

[...]

Bre to kiwβa pize kurwisi

[...]

3.2. Kodi alfabetik i përdorur në regjistrimin e teksteve shqip

Riprodhimi diplomatik i katër teksteve shqip në almanakun në fjalë na mundëson tash të japim një gjykim të parë lidhur me praktikën e regjistrimit gjuhësor të tekstit nga një autor, i cili nga njëra anë: a) pas gjase nuk e njeh traditën ekzistuese perëndimore të shkrimit shqip me alfabet latin, pra qoftë atë traditë në arealin kulturor shqiptar të Veriut katolik (Buzuku, Budi, Bardhi), ashtu edhe atë në diasporën arbëreshe (Matranga); e nga ana tjetër: b) është një shtetas (i akulturuar) i Perandorisë Osmane që operon me përvojën e fituar falë formimit në të ri të vet në një shkollë me akses të fuqishëm në kulturën perëndimore, ku sundonte

riprodhimi me alfabet latin i teksteve në ato gjuhë të panjohura ose pak të njohura të Evropës. Dhe shqipja ishte dhe është njëra sosh. Për më tepër, të mos i anashkalojmë aspak edhe faktit që ky Aliu ynë ishte një njohës i përsosur i disa gjuhëve (ndërkombëtare) edhe të Evropës së kohës: latinishtes, italishtes, anglishtes, frëngjishtes, polonishtes etj.

Asgjëmangut, zberthimi i kodit alfabetik që përdor ‘Ali Ufk̑i-u në riprodhimin me shkrim të kumtit shqip, na shpie natyrshëm në regjistrimin e një kodi të ri me alfabet latin/italisht të shkrimit të shqipes. Në këtë mënyrë thellohet vetiu edhe më shumë ai hendek që mbizotëron sot bindshëm në *Guinness of World Records* midis vendit të parë (= shqipes) dhe vendit a vendeve të dyta, të treta etj., sa i përket larmisë së kodeve në historinë e alfabetizimit të gjuhëve që fliteshin e fliten sot në botë. Është bash ky konstatim i patëkeq që na lejon tash të përditësojmë në vazhdim lexuesin me kodin alfabetik të përdorur prej Aliut tonë.

Tabela e mëposhtme lehtëson edhe tejshkrimin e këtyre teksteve, pasi përshtat në mënyrë proporcionale elementet grafike në kodin alfabetik të përdorur prej autorit me syresh në kodin në fuqi të shkrimit të shqipes, të fiksuar njëherë e përgjithmonë në Kongresin e Manastirit (nëntor 1908). Shtylla

Studime

Alf. Manast.	API	Kodi i ·Alfi Ufuk ⁷	Shembuj
a	[a]	<a>	<Ate>, <Baka>, <drita>
b	[b]	<b>	<Bre>, <bilbil>, <bobrek>
c	[ts]	[mungon]	.....
ç	[tʃ]	<cz>	<czamczit> (?)
d	[d]	<d>	<de> <dilberi>, <kondona>
dh	[ð]	<d>, <ɜ>	<derde> (= [derðe]), <ɜambu>, <piɜ>
e	[e]	<e>	<eβ>, <wente te>, <ke>
ë	[ə]	<a>, <e>, <i>, <u>, <o>, *<ij>, *<ji>	<ta ho <u>tu</u> >, <marte>, <dergon>, <te>, <to>, <por>, <βtati>, <uni>, <khendoinu>, <iunij>, <bulbulji>
f	[f]	<f>	<fi <u>ale</u> >, <karafil <u>i</u> >, <βeftelia>
g	[g]	<g>	<guri>, <dergon>, <ngrane>
gj (~ xh)	[ʝ]	<gi>, <gh>	<giumi>, <ghemise>, <ghian>
h	[h]	<h>, *<ch>	<Hidarclez>, <krahat>, <hanete>, *<chei>
i	[i]	<i>	<i nalti>, <bike>, <karafil <u>i</u> >
j	[j]	<i>	<hi <u>ie</u> >, <bi <u>ie</u> > (= ['hije], ['bijel])
k	[k]	<k>, *<kh>	<kondona>, *<khendoinu>, <kur>, <eβk>
l	[l]	<l>, *<ɭ>	<lumi>, <falem>, <bilbil>, <selam>
ll	[ʎ]	<l>	<ola>, <mola>
m	[m]	<m>	<me>, <mora>, <helmit>, <kam>
n	[n]	<n>	<ndes>, <na>, <iunij>, <ghian>, <rein>
nj	[ɲ]	<gn>	<gne>
o	[o]	<o>	<O>, <ato>, <po>, <poszt-o>
p	[p]	<p>	<plasanat-o>, <per>, <pas>
q	[c]	<k>, *<ki>, *<ik>	<pikemi>, <ke>, *<kiona>, *<Te keiken>
r	[r]	<r>	<per>, <bukura>, <kraha>, <duroβumi>
rr	[r̥]	?<r>	?<marte>, ?<rein>, ?<mari>
s	[s]	<s>	<Sa>, <selwise>, <ɜeies>, <botes-o>
sh	[ʃ]	<β>, <sz>	<βinde>, <kuβ>, <szana>, <poszt-o>
t	[t]	<t>	<te>, <ti>, <sute>, <helmit>, <βtati>
th	[θ]	[mungon]	.....
u	[u]	<u>	<u>, <uni>, <bukura>, <guri>, <lumi>
v	[v]	<w>, *<u>	<wet>, <selwise>, <kiwβa>, <kiuβa>
x	[dz]	[mungon]	.....
xh	[dʒ]	<g̃>	<ingise>
y	[y]	<u>, *<iu>	<du>, <bulbulji>, <kruet>, *<iunij>
z	[z]	<ɜ> <z>	<ɜeiez>, <ɜerdelia>, <por tini zon>
zh	[ʒ]	[mungon]	.....

ndërmjetëse në këtë tabelë na përditëson me simbolet e përdorura në Alfabetin Fonetik Ndërkombëtar (API) për përshkrimin e tingujve me funksion kuptimdallues (= fonemave) në gjuhë të ndryshme të kësaj bote me / pa traditë shkrimore:

Sqarime të rastit

* = Alograf shkronjë/ togshkronjësh me vlerë fonematike që del/shfaqet vetëm njëherë në tekste, andaj edhe funksioni grafematik përkatës mbetet i dyshimtë.

?<r> = /rr/: vlerë fonetike/ fonologjike e paqartë. Pas gjase autori nuk ka qenë në gjendje të dallojë dysinë funksionale të tingujve vibrantë /r/ vs. /rr/ në shqipe, ose informanti vetë vinte nga një zonë dialektore, ku mungonte një dysi e tillë.

Shqipe standarde <ë> = [ə] = (në tekstet e Ufk̄i-ut) <a, e, i, u ...>: Bëhet fjalë kryesisht për zanoren e rrëgjuar qendrore që përftohet kryesisht në rrokje të patheksuar (= <e-ja pazanë>) e si e tillë zotëron një spektër të gjerë nyjëtimi në bashkëvjajtje me mjedisin tingullor rrethues (: sidomos në varësi të metrikës së vargut në krijimet folklorike shqip), çka e bën të vështirë perceptimin e saj për një folës jonativ të shqipes.

Shumë zgjidhje grafike në kod janë dy ose më shumë funksionale për tinguj karakteristikë të shqipes,

që nuk shfaqen patjetër si të tillë në gjuhë të tjera (përreth), khs.: <u> = shq. [u] ~ [y]; <3> = shq. [z] ~ [ð] ~ [θ] etj. Është ky një tjetër tregues, sipas të cilit regjistruesi ka pasur vërtet vështirësi të konsiderueshme në recepsionin e shqipes së folur, përkatësisht në fiksimin grafik të tingujve me vlerë kuptimdalluese (= fonemave) në gjuhën shqipe.

Për lehtësi leximi prej një rrethi më të gjerë interesuesish nuk kemi përfshirë në tabelë shenja/mjete të ndryshme grafike që përdor regjistruesi për të dalluar ndër të tjera: nuancat tingullore dhe vlerat funksionale të njërit apo tjetrit alograf në një mjedis të caktuar grafematik, si p.sh. tre pika në formë trekëndëshi që vendosen poshtë shkronjës <3> për të fiksuar vlerën e saj si [ð] = shq. /dh/, e cila në të tjera raste në tekste na shfaqet kryesisht me vlerën e grafemës <z>, <3> = /z/ ~ [z]. E njëjta situatë edhe me togshkronjëshin <ia/ja>, të cilit, në dy raste, kur pasqyrohet grafikisht me <ia>, autori i shton poshtë edhe një vijë lidhëse ovale, që dëshmon nyjëtimin e bashkëlidhur të këtij togu me vlerën e një diftongu zbritës: shq. [i^ha].

Me interes është të vihet gjithashtu në dukje edhe përdorimi në një rast - më i pari në historinë e kulturës së shkrimit shqip (!!!) - i theksit majërrethor mbi një shkronjë zanore që arrijmë ta izolojmë si mjet grafik i përdorur vetëdijshtëm prej

regjistruetit sa i përket shënimit të hundorësisë së zanoreve në gegnishte: (Γ II/6 – djathtas) <Âfto> = /ãshhtë/ “është”.

Në riprodhimin diplomatik të tekstit (shkronjë për shkronjë) këto mjete grafike janë marrë në konsideratë vetëm në raste përjashtimore, si p.sh. <ĝ> që na shfaqet si ndërhyrje e vetëdijshme e regjistruetit për të dalluar grafiksht tingullin [dʒ] = shq. <xh> si tingull i veçantë i shqipes (= fonemë) me vlerë funksionale kuptimdalluese.

3.3. Tejshkrimi i teksteve në alfabetin e sotëm të shqipes

Njohja dhe dekodimi i kodit grafik që përdori atëbotë autori në regjistrimin e kumtit gojor shqip, sikurse edhe gjurmimi i kujdesshëm shkronjë për shkronjë e fjalë për fjalë i të katër teksteve, na lejon dhe mundëson tash t’i përcjellim lexuesit në mënyrë të thjeshtëzuar tejshkrimin e tyre sipas kodit të sotëm alfabetik, duke mbajtur parasysh edhe ndarjen korrekte të fjalëve dhe pikësimin sipas normës së sotme gramatikore në shqipen standarde, si vijon:

Tekst I (fol. 33a/15a)

[Her seharile] vente te drita ://:

Me shëndet t’i⁸ falem; selam t’i dërgonj ://:

8. Grafia e vetme <t> në togun /Me shëndet t’i/ shfaqet me funksion të dyfishtë: a) si fundore e fjalëformës /shëndet/ dhe b) si nistore e pjesëzës gramatikore të lidhores /të/. E njëjta rrethanë edhe më poshtë në T III/2 /Me shtat të hollë/.

[Derdimendu kulij muderij] ynë ://:]

Tekst II (fol. 276a/122a)

(majtas)

Dilberi⁹ sytë të zejez; dilberi sytë të zejes.

O, i nalti Hidarelez¹⁰; O, i nalti Hidareles.

Ato zemërplasunat – o!

Dajelan¹¹ në fenë tan – o!

Ate posht – o, te hanet – o!

Baka hije për dy vet – o!

Këndona bilbil, këndona.

Mora krahat e skifterit.¹²

9. Kemi të bëjmë këtu me një fjalë me përdorim në kuptimin e saj zanafillës si huazim prej turq./osm. *dilber* “vajzë e bukur (dhe në moshë të pjekur)”, khs. rr. 3 (majtas): /Ato zemërplasunat – o!>. Këtë kuptim kjo fjalë ruan (ende) në kohën tonë, ashtu siç na shfaqet si emër personal i një personi femër ose mashkull: *Dyllbere* [= “vajzë e bukur”], përkatësisht *Dylber* [= “djalë i bukur”]; e që këtej jo rrallë edhe si emër familjar: *Dylberi*. Lejohemi të shtojmë gjithashtu, që këtë kuptim burimor fjala erdhi dhe e rrudhi gradualisht në kohë në disa zona urbane të pejsazhit social-kulturor shqiptar, ashtu siç na shfaqet përgjithësisht në shumë këngë bejtexhinjsh, sidomos pas gjysmës së shek. XVIII e në vazhdimësi në shek. XIX. Janë pikërisht rrethana të kësaj natyre që i bëjnë këto tekste këngësh folklorike të mëhershme një objekt me vlerë të veçantë edhe në studime të mirëfillta gjuhësore me karakter historik-leksikografik dhe etnolinguistik.

10. Turqishte *Hidirelez* „dita/festa e fillimit të verës sipas kalendarit të vjetër”.

11. Ndoshta kemi të bëjmë me turq. *dayal* “i mbështur, i fiksuar”.

12. Shkruar ndoshta gabim prej regjistruetit,

Ja (e) bukura si do vet – o!
 [djathtas]
 [Uri ciel sekeriu] i ndes – hej!
 [Naru] vaj të dashunatë – hej!
 (T')rana¹³ fjalët e botës – o! –
 hej!
 Po për helmit me iu ngranë –
 hej!
 Bike karafili vet¹⁴ – o! – hej!
 Æshtë [guzowaz torito] – hej!
 (N')dë na martë gjumi qona¹⁵ –
 hej!
 (F)lutorova pas dilberit – hej!
 Kush të ka, të shkonjë jetë – hej!

Tekst III (fol. 350b / 192b –
 lart)

Eshk olla¹⁶ dilber, eshk olla!
 | Esh¹⁷, a piqemi ke molla | Hej;
 ke molla, ke zerdelia | Ke piqetë
 sheftelia.

Kur marri një bobrek¹⁸ [wisij]
 | Me dhamb' u gjanjë inxhsë | Me
 shtat të hollë selvisë | [Met??oni]
 gjian gemisë.

në mos kemi me të bëjmë me një fjalëformë
 të pazakonshme me metatezë: /kstiferit/ =
 “skifterit”.

13. /(')rana/ = “të rënda”.

14. /Bike karafili vet/ = “mbika karafili
 vetë”.

15. /qona/ = “çona (nga gjumi)”.

16. *Eshk* (= ashk) “dashuri shpirtërore” (shih
 Tahir N. Disdari, Fjalor i orientalizmave në
 gjuhën shqipe, Tiranë 2005 43).

17. Turqizëm i hershëm në shqipe: *es* “mik,
 shok, bashkëshort” (shih Tahir N. Disdari,
vep. cit. 257)

18. Fjalë e paqartë. Në të folmet shqipe
 lindore rezulton si fjalë sllave me kuptimin
 organit të veshkës.

Rejn¹⁹ e këndojnë shtatë bylbylë
 | Të shtatë krahajeshilë | Të keqenë
 që kam unë | E pastë guri te lumi |
 Sa i fortë, duroshumi.

Tekst IV (fol. 350b / 192b –
 poshtë)

Bre [...]; Pse ma derdhe bozën?!;
 Për Tinëzon!; tashti t' bije me çamçit²⁰
 (n)dë kryet!

[...]

Bre [...]

[...]

Sqarime të rastit

Një përshkrim i akribtë i
 zgjidhjeve grafike alternative për
 secilin rast në veçanti, sikurse edhe
 fiksimi i sigurt i kufijve të fjalëve
 brendapërbrenda çdo strukture
 grafike: fjale, togu fjalësh, fjalie dhe
 kumti/fraze në përgjithësi, sigurisht
 që do të nxisnin një farë çorientimi
 negativ në rrethin e gjerë të lexuesve
 të “Zanit të Naltë”. Andaj, në
 përputhje edhe me synimin tonë
 modest, të kumtuar qysh në hyrje,
 jemi përqendruar në këtë punim
 të parë në paraqitjen sa më të

19. <Rejn>: grafi e vështirë që mund të
 interpretohet a) si formë dialektore e
 gegnishtes qendrore për foljen *rrj*, ose b)
 më mirë një variante e *vrej*n = “vërejnë,
 kundrojnë, shohin”.

20. <çamçit> = (?) /çamçit/: lexim i
 vështirë dhe thjesht alternativ (krahas [?]/
 xhamçit/, [?]/*xhamxhit*/), përderisa edhe
 kuptimi i fjalës nuk zëbërthet si duhet.
 Pas gjase kemi të bëjmë me një shformim a
 reception të gabuar të shq. *xhamçik*, *xhamçak*
 < turq./osm. çamçak “kupë druri për të pirë
 (me vesh ose bisht)”.

thjeshtëzuar të atyre veçorive grafike që përcjell tejskrimi i teksteve në alfabetin e sotëm të shqipes standarde së bashku me rregullat e zakonshme të pikësimit dhe të ndarjeve të fjalëve nga njëra-tjetra. Ndër të tjera, vërejmë që:

siç edhe pritet (!), nuk kemi mundur të zbërthejmë gjithçka në vargjet e atyre teksteve që tingëllojnë përgjithësisht shqip. E arsytet janë të ndryshme: a) në këto vargje ndërkalen fjalë e fraza turqisht/osmanisht, si p.sh. T I/1: <Her seharile> = turq. “çdo mëngjes”; po ashtu b) një numër grafish shkruesi i këtyre radhëve nuk ka mundur t’i identifikojë dot me material shqip, khs.: T I/3; T II/1, 2, 6 - djathtas; Tekst III/2. Të gjitha këto raste të vështira janë markuar në tejskrim me kllapa katrore, duke i mundësuar lexuesit të ndërmarrë vetë dikur iniciativën përkatëse me ndihmuar në zgjidhjen e patëmetë të leximeve të kësaj natyre. Siç vumë oroe më lart, kemi lënë vetëdijshtëm pa zbardhur në kodin e sotëm ato pjesë që i takojnë folklorit të zi të shqipes;

autorit/regjistruesisit të teksteve - siç edhe pritet (!) - mund a duhet t’i ketë shpëtuar në ndonjë rast recepsioni i saktë auditiv, përkatësisht të ketë pasur vështirësi në fiksimin grafik të strukturës tingullore të njëres apo tjetres fjalë. Këto rrethana i përcjellim fare mirë: a) në rrëgjimet ase mosfiksimit sidomos të tingujve nistorë të fjalëve

të kumtuara/kënduara prej rapsodit në bashkëvajtje me metrikën e vargut dhe melodinë etj. Mungesa të kësaj natyre jemi përpjekur t’i plotësojmë, duke shtënë tinguj shtesë ndërmjet kllapash rrumbullake, përkatësisht duke u rrekur ta bëjmë tekstin sa më të kuptueshëm për lexuesin e thjeshtë; b) jo rrallë përballemi edhe me pasiguri në fiksimin në shkrim të ndonjë fjale me sekuenca të pazakonshme tingullore, si p.sh. në rastin (T II/8 – majtas) <xtiferit> (= /kstiferit/) për zogun grabitqar /skiferit/; ose edhe në dallimin e vështirë midis bashkëtingëlloreve të zëshme e të shurdhëta në disa pozicione, khs.: (T II/1 – majtas) / të zejez/ pranë /të zejes/; (T II/2 – majtas) /Hidarelez/ pranë /Hidareles/ (tekst III/3) <de lumi> për /te lumi/ etj.

5. Disa karakteristika gjuhësore të teksteve

Një çështje e fundit që duam ta prekim shkurt në këtë studim, ka të bëjë me karakteristikat gjuhësore të teksteve shqip që datohen me siguri në një periudhë që përkon me gjysmën e shek. XVII. Sigurisht që mungesa e shënimeve sqaruese me të dhëna personale të njërit apo tjetrit informant/rapsod, sa i përket qoftë vendlindjes, përkatësisht atij mjedisi kulturor shqiptar, ku jetonte ndërkohë, krijon padyshim vështirësi në izolimin e trevave përkatëse të kulturës muzikore shqiptare. Gjithsesi kemi mundur të qëmtojmë

një numër tiparesh gjuhësore me përhapje dialektore të kufizuar, të cilat na lejojnë në njëfarë mënyre t'i izolojmë me afërsi këto treva.

Prashtu nuk e kemi aspak të vështirë të dallojmë që të paktën tekstet më të gjata (T II/III) i takojnë një zone kulturore gegë. E për këtë nuk na mjafton vetëm vëzhgimi i bërë më lart lidhur me përdorimin sado rastësor të theksit majërrethor si mjet grafik për të shënuar hundorësinë e zanoreve si dukuri tipike e gegnishtes. Në këtë hulli të çojnë, ndër të tjera:

Mungesa e dukurisë së rotacizmit në disa fjalë e fjalëforma, khs.: (T II/3 – majtas) /zemërplasunat/ e jo tosk. */-plasurat/. Këtu hyn në instancë të fundit edhe forma geqe e mbiemrit (T II/2 – majtas) /i naltë/ kundrejt tosk. */i lartë/.

Përdorimi i zanores së theksuar /a/ (edhe përpara një bashkëtingëlloreje hundore) kundrejt së pritshmes /ë/ në toskërishte, khs.: (T II/6 – majtas) /baka/ kundrejt tosk. /bëka/ ose (T III/2) /dhambë/ kundrejt tosk. /dhëmbë/ etj.

Përdorimi i paskajores së tipit *me* + pjesore: /me ... ngranë/ (T II/4 – djathtas) që na shfaqet vetëm në gegnishte.

Është për t'u shënuar gjithashtu që gjuha dialektore e teksteve edhe

pse gegnisht largohet në shumë tipare prej asaj të autorëve të vjetër të Veriut të shek. XVII, si p.sh.: Pjetër Budi, Frang Bardhi, Pjetër Bogdani apo letra e Pleqve të Gashit (1689). Pa dashur të ndërhyjmë më hollësisht në këtë hulli studimi, që do t'i kapërcente sinorët e një punimi me karakter kryesisht informues divulgativ, mund të përsiasim një zonë dialektore geqe që i takon Shqipërisë së Mesme, ndoshta në trevat qendrore dhe lindore të saj.

6. Përfundim

Mbyllim këtu studimin tonë me shpresën dhe dëshirën e mirë se i kumtuam lexuesit të “Zanit të Naltë” bash atë synim që i vumë vetes në fjalët hyrëse: ta përditësojmë atë me zbulimet më të fundit të përmendoreve të vjetra të kulturës shqiptare, të cilat rezultojnë të jenë regjistrimet më të hershme (me tekst dhe notacion muzikor) të këngës folklorike shqiptare: ca. 1650. Zbërthimi i kodit alfabetik mundësoi padyshim njohjen paraprake me përmbajtjen dhe klasifikimin e tyre si këngë dashurie të pastër rinore. Urojmë që këtë përçapje të parë ta ndjekë edhe njohja e thelluar e notacionit muzikor, në mënyrë që në një të ardhme sa më të afërt të përjetojmë *live* - përse jo!? - kandin e muzikës folklorike shqiptare në shek. XVII.